

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА НАЦИСТСЬКОЇ НІМЕЧЧИНИ

Файна Винокурова (Вінниця)

Вирішення «єврейського питання» в охоронній зоні поблизу Ставки Гітлера (огляд архівних джерел)

Основний корпус документів ф. Р–6023 «Фільтраційні архівно-слідчі спостережні справи, трофейні документи» Державного архіву Вінницької області (ДАВО) становлять справи на колишніх радянських та німецьких військовополонених, пособників нацистів, колишніх оstarбайтерів – «східних робітників» Райху.

У цьому ж фонді мав місце незначний за обсягом, але змістовний щодо висвітлення долі єврейського населення під час окупації комплекс трофейних німецьких документів. Вони містять унікальну інформацію про жорстокий окупаційний режим у німецькій зоні окупації Вінницької області, зумовлений будівництвом і функціонуванням у передмісті Вінниці ставки Гітлера «Вервольф».

Документи, що надійшли на зберігання в ДАВО з відомчого архіву СБУ в січні 1995 р., було віднесено до категорії документів обмеженого користування і не використовувалися з метою наукового дослідження долі єврейського населення Вінниччини в період окупації. Трофейні німецькі документи сформовані в десяти одиницях зберігання, крайні дати документів грудень 1941 – серпень 1943 рр. Імовірно, це не повний комплекс документів, що відклались у справах охоронної групи таємної польової поліції «OST», яка здійснювала нагляд та підтримувала режим безпеки в районі будівництва військової споруди «Айхенгайн», а потім у районі ставки Гітлера «Вервольф». У німецькому діловодстві фігурують підрозділи 706-й, 708-й, 711-й, 719-й, 720-й, 721-й, 726-й, 730-й таємної

польової поліції та додані їм 312-й, 318-й, 466-й охоронні батальйони, 13-й запасний будівельний батальйон, так званий 7-й литовський батальйон самозахисту¹.

Документи збереглися як в оригіналах, так і в розмножених архівних копіях. До більшості з них перекладачами з органів НКДБ–КДБ зроблено переклади, датовані 1945, 1946, 1947, 1948 рр., що також відклялись у справах.

Основу трофейних німецьких матеріалів становлять донесення військових чиновників охоронної групи таємної польової поліції «OST», рапорти, листування, які в німецькому діловодстві оформлені як додатки до «Військового щоденника». Стислий же зміст документів цієї категорії відображено в самому «Військовому щоденнику», який є своєрідним ановтованим журналом реєстрації документів². «Військовий щоденник» є унікальним джерелом німецького діловодства, де містяться реєстраційні записи щодо подій у Вінниці в період окупації, включаючи такі графи: номер, дата, місце відправлення (автор документа), зміст (щодо якого питання, дата відправлення, в який заклад відправлено) тощо. Разом з додатками він є джерелом відомостей про кадровий склад та його переміщення, зміст діяльності таємної поліції, що дозволяє з високим ступенем вірогідності простежити розвиток подій та з'ясувати конкретні факти політики щодо єврейського населення.

Кожна з трофейних справ містить іменний покажчик у вигляді ановтованих списків військовослужбовців таємної польової поліції та інших німецьких установ, включаючи організацію «Тодт», що здійснювала будівництво Ставки і об'єктів її життєзабезпечення³, списки агентури, арештованих євреїв, місцевих жителів, які згадуються в документах німецькою та російською мовами⁴. Частково або повністю аркуші пошкоджено вогністю, внаслідок чого текст не читається⁵.

Найчисленнішою групою трофейних документів є накази, розпорядження, донесення, рапорти керівників і військових чиновників охо-

---

¹ ДАВО, ф. Р–6023, оп. 5, спр. 1, арк. 49; спр. 3, арк. 60, 68, 74, 76, 112, 206.

² Там само, спр. 3, арк. 99–210 (російською мовою), 211–299 (німецькою мовою).

³ Там само, спр. 1, арк. 45–51; спр. 3, арк. 54–86; спр. 4, арк. 58–85; спр. 5, арк. 114–118; спр. 9, арк. 219–221, 312–313; спр. 10, арк. 67–82.

⁴ Там само, спр. 1, арк. 30–44; спр. 3, арк. 1–53; спр. 7, арк. 3–8, 119–120; спр. 9, арк. 220–221; спр. 10, арк. 1–66.

⁵ Там само, спр. 1, арк. 29; спр. 3, арк. 88–90; спр. 7, арк. 112; спр. 9, арк. 174–175, 215–217; спр. 10, арк. 86–90.

ронної групи таємної польової поліції «OST» у районі ставки Гітлера, листування з начальником імперської служби безпеки (особистої охорони Гітлера) Гансом Ратенхубером, поліцією безпеки і СД у Вінниці, поліцією безпеки і СД у Житомирі, жандармськими постами в охоронній зоні, вінницьким гебітскомісаріатом, міською тюрмою, пересильним табором військовополонених у Вінниці, вінницьким єврейським робітничим табором, військовим трибуналом польової комендатури 675 у Вінниці.

Зміст вказаних вище документів зумовлювався функціями таємної польової поліції з охорони і створення режиму безпеки будівництва «Айхенгайн», згодом ставки Гітлера «Вервольф». До її функцій входили також політичний контроль за населенням, боротьба з партизанами, знищення євреїв, які мешкали в охоронній зоні, були помічені або направлені на роботу в район Ставки. Архівні джерела являють собою документи адміністративно-господарського характеру й документи щодо поліцейських розслідувань стосовно таких питань і подій: перевірок осіб, обшуків та арештів місцевих жителів; саботажу місцевого населення, яке працювало в охоронній зоні й на об'єктах життєзабезпечення Ставки (це виявлялося в ухилянні від праці, невиконанні завдань, псуванні інструменту, машин, матеріалів та ін.; у крадіжках казенного та громадського майна на об'єктах охоронної зони); шпигунства і диверсій у районі військових споруд (псування кабелю, засобів зв'язку тощо); партизанського руху (в німецьких документах – «бандитизму») і зв'язків з ним місцевого населення; комуністичної діяльності і пропаганди перед окупацією і під час неї (більша частина інформації про ці питання ґрунтувалась на доносах); стосовно радянських плакатів і листівок із заклик до боротьби, що розкидались у тилу німецької армії; розголошення військових таємниць; поширення неправдивих чуток про події на Східному фронті; про втечі радянських військовополонених, про добір агентури серед місцевого населення і встановлення зв'язку з нею; про єврейське походження окремих осіб (переважно на підставі доносів), вилучування євреїв, помічених в охоронній зоні, тих, які втратили працездатність чи потрапили на роботу в охоронну зону, що звичайно закінчувалось їхнім арештом і розстрілом⁶.

Серед донесені і рапортів, що свідчать про протистояння німецьких військових підрозділів, СД, СС підпільним і партизанським групам і за-

---

⁶ Там само, спр. 1, арк. 29; спр. 3, арк. 98; спр. 9, арк. 174–175 тощо.

гонам, найінформативнішим є відправлене 4 травня 1942 р. командуючому СС і поліції в Житомирі оберфюрерові СС і полковникові поліції Отто Гельвігу донесення про виявлення й арешт великої підпільної групи у Вінниці (на конспіративній квартирі по вул. Фастівській, 29) під керівництвом єврея Івана Бялера, в складі якої було до 20 євреїв. Факти й події, відображені в німецьких документах, певною мірою дублюються у датованому 1945 р. звіті про діяльність підпільної групи І. Бялера, проте, природно, в іншій інтерпретації⁷.

Наступні німецькі документи про боротьбу з партизанами датуються переважно 1943 р., коли партизанський рух посилювався, зокрема, в німецькій зоні окупації Вінниччини. В донесенні начальника поліції безпеки і СД у Вінниці унтерштурмфюреру Мартенсу констатується, що стан безпеки навколо об'єкта «Вервольф» значно погіршився у зв'язку з «провокаціями банд та партизан, котрі не можуть бути зупинені ані німецькими військовими, ані політичними силами», арештами українських націоналістів і підозрюваних у наближеності до бандерівського і мельниківського руху; також у зв'язку зі складними умовами примусових поставок, нестачею продуктів харчування і великим підвищенням цін⁸. У службових донесеннях Ратенхуберу і Мартенсу від 9 березня 1943 р. нацисти змушені констатувати, що активні партизанські групи перебувають саме у стадії організації швидкими темпами; 7 липня 1943 р. повідомляється про посилення партизанського руху в районі Ставки, підпали будинків старост, випадки нападів на німецьких військовослужбовців тощо⁹. Ці факти, звісно, в іншому ракурсі дублюються у звітах про бойову і політичну діяльність партизанських загонів, що діяли в районі Ставки¹⁰. Однак боротьба з партизанським рухом була приводом для акцій масового знищення євреїв, вилучення та розстрілів окремих людей, оскільки «Вервольф» як ставка Гітлера вважався особливим стратегічним об'єктом, навколо якого було створено зону «юденфрай» (вільну від євреїв). Тому на цій території неодноразово проводилися жорстокі репресії та масові страти євреїв¹¹. Про це яскраво свідчить донесення керівників охоронної групи таємної польової поліції «OST» штурмбанфюрера СС Фрідріха Шмідта та унтерштурм-

---

⁷ Там само, спр. 9, арк. 335–338; ф. П–425, оп. 1, спр. 79, арк. 14–15.

⁸ Там само, ф. Р–6023, оп. 5, спр. 7, арк. 5.

⁹ Там само, арк. 106–107, 112–113.

¹⁰ Там само, ф. П–425, оп. 1, спр. 521, 522, 535, 553 тощо.

¹¹ Там само, ф. Р–6023, оп. 5, спр. 1, арк. 39; спр. 7, арк. 103.

фюрера Карла Данера від 24 грудня 1941 р. щодо результатів допиту бургомистра с. Стрижавки, що входило до зони Ставки, Володимира Чайкуна. Останній констатує, що в селі залишилися євреї – всього 221 особа: вони переселені у гетто і працюють у колгоспі, однак праця їхня малопродуктивна. Документ містить цинічний висновок: «як усі євреї, вони є прихильниками комуністичного режиму та являють собою загрозу для безпеки німецької армії». Прийняті нацистами рішення «віддалити євреїв з охоронного району є безумовно необхідним» та «вжити відповідних заходів і переговорів щодо вирішення єврейського питання з відповідними військовими та адміністративними установами у м. Вінниці» насправді ж означали розстріл єврейського населення¹².

Зіставлення документів дозволяє розкрити зміст поняття «вирішення єврейського питання»: 10 січня 1941 р. усіх стрижавських євреїв, переважно старших людей, жінок і дітей було розстріляно біля кам'яної огорожі колишньої тюрми ДПУ. Сильні морози не дозволили викопати ями для поховання, і вінницький гебітскомісар Галле, який керував розстрілом, викликав фахівців із будівельної групи «Тодт», щоб ті підірвали кам'яну огорожу, під уламками якої до настання тепла знаходилися 6 трупи¹³. 16 квітня 1942 р. до приїзду Гітлера в Ставку у Вінниці було розстріляно ще близько 5000 осіб єврейського населення міста¹⁴.

Значна кількість донесень, зведень, рапортів відображає результати поліцейських розслідувань з «єврейських» питань: з приводу встановлення єврейського походження (переважно на підставі доносів); знищення хворих і виснажених єврейських робітників, зайнятих на підприємствах, що забезпечували життєдіяльність Ставки, а також робітників-євреїв, що якимось чином побували або були помічені в охоронній зоні (переважно це були утікачі від німецьких акцій у Вінниці).

Як свідчить «Військовий щоденник», від 16 грудня 1941 р. до 27 серпня 1943 р. (до моменту передачі гітлерівської ставки у відання командуючого групою армій «Південь» генерал-фельдмаршала Еріха фон Манштейна) в районі Ставки зафіксовано 1360 фактів порушення охоронного режиму. В це число входили виявлення, вилучення, арешти та знищення євреїв. У донесенні гауптшарфюрера СС Ксавера Реша йдеться про встановлення особи перекладачки будівельної організації «Тодт» Тетяни Муляр за підозрою в її єврейському походженні.

---

¹² Там само, спр. 3, арк. 64, 83; спр. 4, арк. 99–103.

¹³ Там само, арк. 62, 68, 128; оп. 2, спр. 230, арк. 3–4.

¹⁴ Там само, спр. 5, арк. 6–10.

Оскільки підозрювана в заяві про реєстрацію в місцевій управі вказувала, що мешкала до війни в Києві, поліції безпеки та СД належало провести розслідування. Цій справі присвячено декілька рапортів, записів у реєстраційних журналах і військових щоденниках¹⁵. За даними, прихованими від окупаційної влади, Тетяна Муляр, вона ж Тетяна Куцин, 1919 р. народження, була до окупації перекладачкою особливого відділу 6-ї армії, єврейка за національністю. Після того, як армію було оточено гітлерівськими військами, вона ще з трьома жінками, колишніми військовослужбовцями 6-ї армії, змогла пробратися до Вінниці. За вищеназваними джерелами, отримавши документи на право проживання, Т. Муляр (Куцин) влаштувалася перекладачкою у будівельну організацію «Тодт». Встановила зв'язок з антинацистською підпільною групою, добувала і передавала цінні розвіддані про Ставку. Арештована і після тортур розстріляна гестапо в серпні 1942 р.

За наказом начальника імперської служби безпеки Г. Ратенхубера євреї, затримані в охоронній зоні, підлягали негайному розстрілу. Поліція безпеки і СД у Вінниці, а також інженер Менінгер, що відповідав за будівельні роботи та постачання робочої сили, попереджувались про заборону направляти євреїв на роботу в цю зону¹⁶. Згідно з донесенням від 3 серпня 1942 р., начальника єврейського робітничого табору Курта Гроса було попереджено, що проти нього буде порушено кримінальну справу, якщо він направить євреїв на роботу в район Ставки¹⁷.

Навіть і в тих випадках, коли євреїв використовували для різних робіт, хворих негайно розстрілювали. В 1941–1942 рр. на вимогу будівельної організації «Тодт» для роботи на об'єкті «Айхенгайн» біржа праці в Луцьку призначила велику кількість єврейських спецробітників. Частина з них прибувала хворими. Штурмбанфюрер СС Ф. Шмідт звертався до начальника єврейського робітничого табору Курта Гроса, а також у поліцію безпеки і СД Вінниці – лист від 12 та 18 березня 1942 р. з вимогою розстрілювати хворих євреїв (зокрема, вказуються хворі Моше Пресс та Іцхак Грюншпан)¹⁸.

Ряд документів – донесень, рапортів, що відклалися в архівній колекції, підтверджує встановлений порядок розстрілу євреїв. Так, у донесенні секретаря польової поліції Реша від 8 серпня 1942 р. йдеться про

---

¹⁵ Там само, спр. 3, арк. 30, 108, 116; спр. 10, арк. 86, 94–97.

¹⁶ Там само, спр. 9, арк. 104.

¹⁷ Там само, арк. 55 і зв.

¹⁸ Там само, спр. 5, арк. 48, 53–55.

затриманого в районі Ставки Лео Гітлера (румунського підданого, за професією вулканізатора). Відомо, що він ішов у Чернівецьку область через район Ставки. Його заарештовано до подальшого розпорядження керівництва охоронної групи. За арештом одразу ж надійшла записка начальникові поліції безпеки і СД у Вінниці з проханням єврея Гітлера негайно розстріляти, оскільки він визнав своє єврейське походження¹⁹.

У донесенні від 21 квітня 1943 р. йдеться про робітника Беккера, який видавав себе за українця. Пропрацювавши на спорудженні «Айхенгайн» упродовж чотирьох тижнів, він був виданий як єврей і розстріляний²⁰. Для євреїв-ремесників, коли їхні праця і кваліфікація були потрібні нацистам, існувала ще й проміжна ланка – ув'язнення в єврейські робітничі табори, після чого, коли потреби у робочій силі вже не було, їх розстрілювали. Так вчинили з в'язнями вінницького єврейського робітничого табору, начальником якого був Грос²¹. Потрібному для роботи на підприємствах, що забезпечували життєдіяльність об'єкта «Айхенгайн», клеєварові Саулу Чайці, який працював на миловарному заводі у м. Вінниці і виробляв клей для чотирьох міських меблевих фабрик, тимчасово зберегли життя – йому поки ще не знайшлося заміни. Розпорядженням від 7 січня 1942 р. начальник СД у Вінниці відстрочив його розстріл на чотири тижні, зобов'язавши навчити когонебудь професії клеєвара²². Як свідчать подібні донесення і рапорти, негайно заарештовували євреїв, які тікали від знищення у Вінниці через район Ставки, як і всі інші, «каким-то образом избежавшие акцій»²³.

У «Військовому щоденнику», анотованих «Списках військовослужбовців таємної польової поліції та інших німецьких службовців», іменному покажчику до документів, зосереджених у справах, що входять до описуваної архівної колекції, міститься цінна інформація про «остаточне вирішення єврейського питання в м. Вінниці та окрузі»²⁴. Незважаючи на виняткову лаконічність німецьких документів, фрагментарність змісту, вони є важливою складовою джерельної бази з історії Голокосту на Вінниччині. Текстологічний аналіз показує, що в різних німецьких документах існує нібито внутрішнє відображення інформації про ставлення до

---

¹⁹ Там само, спр. 9, арк. 122.

²⁰ Там само, спр. 5, арк. 163.

²¹ Там само, спр. 9, арк. 75, 128.

²² Там само, спр. 3, арк. 49, 111.

²³ Там само, спр. 5, арк. 179–180.

²⁴ Там само, спр. 1, арк. 45–51; спр. 3, арк. 54–86; спр. 4, арк. 58–85; спр. 7, арк. 2–8, 119–120; спр. 9, арк. 219–229; спр. 10, арк. 1–66.

єврейського населення, дублювання, навіть словесні повтори, що уточнює та підтверджує вірогідність відомостей про загальні тенденції й конкретні факти. Зміст записів «Військового щоденника» й анотованих списків певною мірою збігається із змістом самих донесень і навпаки. Наприклад, запис у щоденнику про підозру у шпигунстві єврея Єфрема Бетелки, жителя с. Коло-Михайлівки, «у зв'язку із небезпекою такій важливій споруді, як «Айхенгайн»». Ідея про Є. Бетелку та євреїв як шпигунів, які працюють на НКВС і небезпечні для споруди «Айхенгайн», проходить крізь донесення унтерштурмфюрера Данера від 2 січня 1942 р.²⁵, дублюється в інших стислих записах²⁶ і в анотованому списку арештованих євреїв і місцевого населення: «Бетелка Ефрем житель с. Коло-Михайловка, єврей, 3 январа 1942 г. арестован і передан СД в г. Виннице»²⁷.

В анотованих списках вказано прізвища учасників наради 13 лютого 1942 р. з єврейського питання у Вінниці, на якій прийнято рішення про «ліквідацію» єврейського населення міста та округи, як «небезпечних для споруди “Вервольф”»; ці дані повторюються і в інших документах. Серед нацистів: головнокомандуючий СС і поліції «Росія–Південь» групенфюрер СС Ганс-Адольф Прютцман, начальник поліції безпеки і СД у Житомирі штурмбанфюрер СС д-р Ратцесбергер, начальники поліції безпеки і СД у Вінниці у різні періоди – оберштурмфюрер СС Зальманцик²⁸, майор Поме. У «Військовому щоденнику» зафіксовано також доповідь і повідомлення штурмбанфюрера СС Ф. Шмідта начальникові імперської служби безпеки Г. Ратенхуберу з пропозиціями про вирішення єврейського питання у Вінниці і про роботу євреїв на будівництві²⁹. Ф. Шмідт (у 1941–1942 рр.) і унтерштурмфюрер Данер (у 1942–1943 рр.) очолювали охоронну групу таємної польової поліції «OST», і всі донесення в поліцію безпеки і СД Вінниці з вимогами розстрілу, ліквідації євреїв було підписано саме цими військовими чиновниками. В анотованому списку містяться відомості про їхнє нагородження «за старання» східними медалями і воєнними хрестами II ступеня з мечами³⁰. У цьому самому документі присутній запис про райхскомісара України гауляйтера Ерїха Коха, «набиравшем в Ровно євреєв-спеціалістів для работ на

---

²⁵ Там само, спр. 10, арк. 237–239.

²⁶ Там само, арк. 90.

²⁷ Там само, спр. 3, арк. 3.

²⁸ Там само, спр. 3, арк. 66–68, 76–77, 128;

²⁹ Там само, спр. 3, арк. 113, 117.

³⁰ Там само, арк. 64, 83.

строительство “Айхенгайн” в пригороде Винницы»³¹. Регірунгбаумайстер (керівник робіт на цьому ж будівництві) Класен передавав непрацездатних євреїв «для ліквідації» вінницькому СД³². Схожу акцію начальника єврейського робітничого табору у Вінниці групенфюрера К. Гроса також зафіксовано у списку³³. Виділено запис, який свідчить про те, що вінницький гебітскомісар Гале 10 січня 1942 р. проводив розстріл євреїв у с. Стрижавки, що входило до охоронної зони³⁴. «Координували» роботу з «ліквідації» євреїв в охоронній зоні оберштурмфюрер Бергер, співробітник відділу житомирського гестапо з питань раси і колонізації³⁵, штатдткомісар м. Вінниці Маргенфельд³⁶. Записи про командувача поліції Бока, начальника гарнізона СС і поліції м. Вінниці Блюме говорять самі за себе, як і про чиновника поліції безпеки і СД м. Вінниці штурмшарфюрера СС Гільденбранта, гауптшарфюрера СС Гейніша, співробітника Вінницького СД, на якого було покладено спостереження за роботами на будівництві Ставки і проведення пов'язаних із цим заходів безпеки³⁷. Знання цих прізвищ допомагає, у свою чергу, знайти необхідну інформацію про долю єврейського населення, а також дізнатися, що ця політика мала всеохоплюючий масштаб.

Потрібно визнати, що нацистське діловодство виробило свою бюрократичну мову для індустрії знищення. Для фіксування вбивства євреїв використовувалися різноманітні терміни і поняття: від психологічно нейтральних до прямих. Серед них такі поняття, як «переселення», «віддалення євреїв з охоронного району», «вживання відповідних заходів військовими та адміністративними установами у м. Вінниці» щодо євреїв у зоні Ставки³⁸; «остаточні рішення» щодо заарештованих євреїв з боку поліції безпеки³⁹, «вживання заходів для неможливості повернення євреїв у зону споруди» тощо⁴⁰. Ця термінологія покликана була замаскувати вбивства і, певною мірою, характеризує намагання дистанціюватися від них, хоч існували й відверті вказівки – «пропоную заарешту-

---

³¹ Там само, арк. 68.

³² Там само, спр. 4, арк. 7.

³³ Там само, спр. 3, арк. 63; спр. 4, арк. 66.

³⁴ Там само, спр. 3, арк. 62, 66.

³⁵ Там само, спр. 4, арк. 61.

³⁶ Там само, арк. 74.

³⁷ Там само, спр. 3, арк. 57; спр. 4, арк. 67; спр. 7, арк. 2.

³⁸ Там само, спр. 3, арк. 64, 83; спр. 4, арк. 99–103.

³⁹ Там само, спр. 2, арк. 51.

⁴⁰ Там само, арк. 45–46.

вати євреїв для розстрілу, оскільки будь-яке інше вирішення справи є недоцільним»⁴¹, «у зв'язку з непрацездатністю передати єврея Пфедерера в СД для ліквідації»⁴².

Проте, хочь би які терміни використовувалися, вони, по суті, відображають одне і те ж саме: піднесене на державний рівень послідовне і систематичне знищення цілого народу.

---

⁴¹ Там само, спр. 5, арк. 3.

⁴² Там само, спр. 4, арк. 39.